

Марјан Марковиќ

Истражувачки центар за ареална лингвистика при МАНУ
и Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје, Македонија
marjan@manu.edu.mk

АРОМАНСКИ ЈАЗИК

0.1. Презент VS сегашност

Терминот **презент** ги покрива формите кои претставуваат само формални показатели на некои граматички глаголски категории (преодност, вид, начин <некои модални категории>, време, дијатеза). Така, формите на презентот можат да учествуваат во изразување на идност во рамките на индикативот, или пак на сегашност во рамките на адмиративот, и сл.

На исто ниво се и формите на аорист, имперфект, перфект и сл. На пример формите на аористот и имперфектот во ароманскиот ја определуваат (покрај категоријата време) категоријата вид: аорист = свршеност, имперфект = несвршеност. Сложените форми на перфектот можат да означуваат и сегашност во рамките на категоријата начин.

Терминот **сегашност** ја покрива временската оска од два аспекта - оној на говорителот и оној на пренесуваната порака. Зависно од аспектот, сегашноста може да се протега од минатото до моментот на зборување. За изразување сегашност најчесто се употребуваат формите на презентот, но исто така и на перфектот, аористот и имперфектот. Сегашноста е засегната и од категоријата начин и од дијатеза. Во ароманскиот сегашноста не е целосно засегната од категоријата вид.

Исто така и непредикативните глаголски категории ја засегнуваат сегашноста.

Формални показатели

1. Презент

Во ароманскиот глаголите може да се поделат во три групи според вокалот на кој завршува презентската основа. Полната форма на основата најдобро се гледа во второ лице множина.

2. Имперфект

Имперфектот во ароманскиот се образува така што на презентската основа се додава карактеристичниот суфикс **-a-**, и потоа личните наставки.

3. Аорист

Во ароманскиот, кај првата конјугација аористот се образува така што на презентската основа се додаваат личните наставки за аорист.

Кај втората конјугација аористот се образува така што на аористната основа се додаваат личните наставки за аорист. Голем број на глаголи од оваа конјугација имаат таканаречен "силен" аорист, односно аористната основа се образува од глаголскиот корен и суфиксот **-s-** кој редовно предизвикува консонантски и вокалски алтернации.

Кај третата конјугација аористот се образува така што на презентската основа се додаваат личните наставки за аорист.

4. Императив

Во ароманскиот, императивот не поседува посебни суфикси, туку се користат постојните презентски форми.

Кај првата конјугација императивот се образува така што за второ лице еднина императив се користат формите на третото лице еднина на презентот, а за второ лице множина се користат формите на второ лице множина на презентот.

Пр. 2л.едн.импер.=3л.едн.през. 'toră, tu'šeză, 'tal'ă, 'măkă

2л.мн.импер.=2л.мн.през. tu'rac, tu'šac, tă'l'ac, mă'cac

Постојат и глаголи кои имаат нерегуларни форми за императив (во второ лице еднина).

Пр.	2л.едн.през.	'fac	'duc	'zăc
	2л.едн.импер.	'fă	'du	'ză
	2л.мн.импер.	fă'cec	du'cec	ză'cec

Овие форми се всушност формите од второ лице еднина презент со отфрлен краен консонант. Сп. латински: fac, duc, dic. (в. Голомб 1984).

5. Прохибитив

Во ароманскиот охридски, прохибитивот се образува со негацијата **ni** и формата за императив.

7. Глаголска именка

Во ароманскиот охридски говор, глаголската именка (како и стариот инфинитив) се гради со наставката **-ri** која се додава на презентската основа на глаголите.

pu'ra+ri, mă'ka+ri, luk'rari, stră'zeri, šă'deri, fă'ceri, ampu'cări, zbu'rari...

8. Сложени глаголски конструкции

Конструкциите со **să** се образуваат со неменливата частица **să** и со глаголите во **презент**, имперфект, перфект и плусквамперфект. Частицата **să** може да се јави во повеќе варијанти во зависност од гласот кој ѝ следува.

Конструкциите со **va** односно со варијантата **u** стапуваат во комбинации со истите форми како и конструкциите со **să**, односно **va/u** се додава на парадигмите со **să** (u s-neg, u s-nă'zem, u s-am 'nesă, u s-a'vem 'nesă,).

Употреба на презентот во однос на категорија време

1. Презент VS минатост

За означување на минатост можат да се употребат и формите на презентот и тоа најчесто во зависни реченици или во такви ситуации кога се искажуваат факти или се настојува да се доближи дејството до слушателот (во експресивна смисла).

Пр.

а) минатост (во однос на некој друг минат момент):

Го видов Тома како доаѓа по мене.

U vă'zuj ri Toma kum 'ini 'după 'mini.

б) минатост (во однос на моментот на зборување - историски презент):

По палењето на Москополе во 1769 год. многу Ароманци бегаат и се населуваат по целиот Балкански Полуостров, а некои одат и во големите европски градови, каде што најчесто се занимаваат со трговија.

'După aprân'deri pi Moskopole, tu 1769 di añ, mult Ră'măń fug šă a'kăc să bă'neză pi tut re'ninsulă Balkanikă, a văr di năš săz duk tu 'mari kasă'bac di Evropi, ju luk'reză kă parma'tefc (ku trgo'via).

2. Презент VS идност

За означување на идност можат да се употребуваат и формите на презентот. Овие конструкции означуваат поголема сигурност за остварување на дејството и честопати се придружени со временска определба како маркер кога точно ќе се изврши дејството. Ако таква определба не е присутна, се побудува претстава дека дејството ќе биде извршено веднаш по моментот на зборувањето. За такво изразување во македонскиот најпогодни се итеративните глаголи кои во вакви случаи означуваат еден момент од секвенцата на повторливост и се доближуваат до свршените глаголи. Тука да ја спомнеме и балканската категорија на готовност.

Пр.

Ќе си одиш дома со мене? Еве, станувам.

U s-nez a'kasă ku 'mini? 'Tora, mi skol.

Доаѓам за пет минути.

In 'după 'cinci mi'nuti.

Утре доаѓа Виктор од Америка.

'Măni 'ini Viktor di Amerikă.

Го одам полево за еден ден. *

U imn 'kampu ti 'ună 'zuă.

*во значење - ќе го изодам, можам да го изодам,....

СЕГАШНОСТ

Основни предикативни категории

сегашност vs начин

1. Исказен начин (индикатив)

1.1. Изразување на сегашност

1.1.1 Презент

Ќе наведеме неколку примери (со македонски паралели) кои ги покажуваат основните начини за изразување на сегашност со формите на презентот.

Пр.

Означување на актуелна сегашност

Шо правиш? Гледам телевизија.

Ci fac? Munt'resc (ved) tele'vizije.

Гога оди секој ден на работа.

Goga 'nezi 'kafi 'zuă la 'lukur.

Од сабота ја копа бавчата.

- esk bǎ'gat - сум легнат
- ж) mi am sku'latǎ - имам станато/станувано
esk sku'lat - сум станат
- з) am ša'zută - имам седнато/седнувано
esk šǎ'zut - сум седнат
- с) am dur'ńitǎ - имам спано/спиено
esk dur'ńit - сум спан
- и) am gǎ'zută - имам паднато/паѓано
esk gǎ'zut - сум паднат

1.2.1. "класични" повратни

- а) mi am 'latǎ - се имам измениено/миено
esk lat - сум измениен
- б) mi am sur'sitǎ - се имам избричено/бричено
esk sur'sit - сум избричен

1.2.2. заемно повратни

- а) mi am vǎ'zută (ku) - се имам видено/гледано (со)
esk vǎ'zut (ku) - сум виден (со)
- б) mi am av'zatǎ (ku) - се имам слушнато/слушано (со)
esk av'zat (ku) - сум слушнат (со)

2. преодни глаголи со признак "јадам"

- а) am mǎ'katǎ - имам јадено
esk mǎ'kat - сум јаден
- б) am ažu'natǎ - имам доручкувано
esk ažu'nat - сум доручкуван
- в) am prǎn'zatǎ - имам ручано
esk prǎn'zat - сум ручан
- г) am ci'natǎ - имам вечерано
esk ci'nat - сум вечеран
- д) am 'bitǎ - имам пиено
esk bit - сум пиен

3. помошни глаголи *имам* и *сум*

- а) am 'futǎ - имам бидено
esk fut - сум биден
- б) am a'vutǎ - имам имано

Ќе наведеме неколку примери преку кои до одреден степен може да се објасни мотивот за употребата на овие конструкции.

I група - непреодни

1.a) Mult 'ora am vǎ'ńitǎ la 'tini, ama nu te am a'f'latǎ.

Многу пати имам доаѓано кај тебе, ама не те имам најдено.

1.b) Nas 'esti vǎ'ńit la Toma.

Тој е дојден кај Тома.

2.a) La 'anu tre'kut Sil'a s-'ari 'dusă tu Gorica.

Минатата година Сиља има отидено Горица.

Sil'a s-'ari 'dusă trej să'xăc tu Gorica.

Сиља има одено три сати до Горица.

2.b) Sil'a 'esti dus tu Gorica.

Силја е ојден(отиден) Горица.

3.a) Trej 'zăli am im'nata pid 'munti.

Три дена имам одено по планина.

3.b) Esk im'nat - Сум оден.

4.a) Am int'rată tu bă'serkă.

Имам влегувано/влезено во црква.

4.b) Int'rat esk tu bă'serkă.

Влезен сум во црква.

5.a) 'Kafi 'zuă mi am bă'gată la trej 'sate.

Секој ден имам легнувано во три саатот.

5.b) Bă'gat esk di azdăm'necă šă nu pot s-mi skol.

Легнат сум од сабајле и не можам да станам.

6.a) 'Patru 'zăli mi am tu'rată di Bituli.

Четири дена се имам враќано од Битола.

6.b) 'Tora esk tu'rat di Bituli.

Сега сум вратен од Битола.

7.a) Am dur'nită doj-trej să'xăc.

Имам спиено два-три саати.

7.b) Dur'nit esk.

Спан сум.

Не може да се јави определбата - doj-trej să'xăc/ два-три саати

8.a) Mi am sur'sită.

Се имам бричено/избричено.

8.b) Sur'sit esk.

Избричен сум.

9.o) U am vă'zută a'ceu om.

Го имам видено тој човек.

9.a) Mi am vă'zută ku Toma.

Се имам видено со Тома.

9.b) Vă'zut esk ku Toma.

Виден сум со Тома. (јас сум го видел и тој ме видел) -актив-(значи дека јас сум го видел и дека тој ме видел, а не дека некој нè видел мене и Тома)

II група - преодни

1.a) Am mă'kată trej să'xăc.

Имам јадено три саати.

1.b) Vrej s-măc?

Xaris'to, mă'kat esk.*

Xaris'to, ci'nat esk.*

Xaris'to, prăn'zat esk.*

Сакаш да јадеш?

Благодарам, јаден сум.*
Благодарам, вечеран сум.*
Благодарам, ручан сум.*

*Не може да се јави определбата - trej sə'xǎc / три саати

2.a) A'istǎ stǎ'mǎnǎ am 'bitǎ trej 'piva.

Оваа недела имам пиено/испиено три пива.

2.b) Esk bit trej 'piva.

Пиен сум три пива.

III група - помошни глаголи *сум* и *имам*

1.a) La 'anu tre'kut am 'futǎ Skorja (trej or).

Минатата година имам бидено Скопје (три пати).

1.b) Fut esk > многу ретко во ароманскиот охридски

Биден сум, многу често во македонскиот охридски

Македонските паралели на примерите најчесто се однесуваат на западните периферни говори, особено на охридскиот каде овие конструкции често се употребуваат.

Разликата меѓу конструкциите со *сум* и *имам* се базира на видската опозиција: свршеност-несвршеност. Може да се забележи дека кај конструкциите со *имам*, во зависност од контекстот, може да се јават и свршеното и несвршеното значење, додека кај конструкциите со *сум* допуштено е само свршеното значење. Кај сите примери со *сум* + *партицип* може да се види дека е блокирана определбата за времетраење на дејството, што во извесна смисла значи видска разлика.

Во примерите во кои се јавува свршеното (или резултативното) значење може да се види и преплетување со сегашноста. Тоа значи дека овој процес се граматикализира и не се потпира само на контекстуалното опкружување. На ваков начин со премин од прагматика во граматика, можебе и подобро да ја согледаме сегашноста.

сегашност vs начин

2. Адмиратив

Адмиративните форми што ќе ги споменам не се јавуваат во другите аромански говори. Ароманскиот охридски говор го презел адмиративот од албанскиот јазик и го приспособил кон својот јазичен систем. Адмиративот во албанскиот јазик претставува посебен глаголски начин. Тој се образува од основата на партиципот на глаголот на кој се додава помошниот глагол "kam" - *имам* (во сегашно време и во имперфект). Со адмиративните форми на помошниот глагол **kam** се градат сложени конструкции - адмиративен перфект и адмиративен плусквамперфект.

Тука ќе зборувам за адмиративниот перфект кој означува сегашност.
адмиративни форми на глаголот **kam**(*имам*) во албанскиот, (Зл.едн.)

praes.	paska
impf.	paskësh
perf.	paska pasur

plu-perf. paskësh pasur
 arom. Tini 'fuska a'vut om!?
 alb. Tu genke njeri i pasur!? (Ти си бил богат човек!?)
 arom. Tini a'vuska 'mari 'kasă!?
 alb. Tu paske shtepi të madhë!? (Ти си имал голема куќа!?)
 Пр.
 Абе, Тома имал две жени!?
 Abe, Toma a'vuska dao mu'l'eri!?
 Мислев дека Сиља бил помлад!?
 Mundu'em ka Sil'a 'fuska 'kama 'tinur!?
 Абе, таа работа носела многу пари!?
 Abe, a'ceu 'lukur adu'ceska mult praz!?
 Како да не, се знаел Виктор со Киро Глигоров!?
 Kum di nu. u šti'ecka Viktor pi Kiro Gligorov!?
 Абе, тој можел многу да трча!?
 Abe, năs pu'tecka mult să ăm'patră!?

Непредикативни глаголски категории

сегашност VS глаголски прилог (герундив) / глаголска именка

Во ароманскиот јазик активниот партицип на презентот (во ароманската терминологија "gerundivlu") се образува со наставките -ănda и -inda кои се додаваат на коренот на глаголот: kăntănda, lukrănda, durnănda, skriinda. Најчесто се јавува со прилошко значење.

Во ароманскиот охридски говор оваа глаголска категорија е сосема исчезната и не се сретнува дури ни кај постарата генерација.

Ако го погледнеме романскиот јазик како најблизок литературен јазик на ароманскиот, ќе видиме дека таму герундивот е мошне комплексна глаголска категорија. Тој се јавува со повеќе значења, меѓу кои и адјективното: om citind. Исто така герундивот не мора да се однесува на истиот субјект на кој се однесува личната глаголска форма:

Пр.

O ved venind spre casă.

Ја гледам доаѓајќи дома.

O ved venind spre casă cănd plecăm eu.

Ја гледам како доаѓа дома (доаѓајќи) кога јас тргнував.

Во полза на причините за губењето на глаголскиот прилог оди и тоа што и во македонскиот и во ароманскиот постојат многу други начини за изразување на едновременост на глаголското дејство и најчесто се заменува со глаголска именка.

Со формите за гл. прилог или гл. именка образувани од глаголи со итеративно значење се определува еден момент од низата на таа повторливост. Со тоа тие форми се доближуваат до свршеното значење (но и до сегашноста).

'Ună șă'deri, gaz.

Едно седвење, паѓам.

'Ună int'rari, u ved pi Silja.

Едно влегвење, го гледам Сиља.
'Ună vǎ'neri, sǎ 'bǎgǎ pi kǎr'vet.
Едно дојдвење(идање), легвит на креветот.
+ kafī / секое

Кај глаголските именки изведени од нивните трајни парници (*лежење, седење, ӣро̄ӣање,...*) се побудува претстава за одвивање на дејството. Во извесни случаи глаголската именка се супстантивизирала и може да означува предмет: *јадење, ӣӣење*; апстрактен поим: *крӣӣење, венчање,...*

Ќе наведеме неколку примери каде глаголската именка се јавува во такви случаи кои ја засегаат сегашноста.

Пр.

Замена на инфинитивот

Не треба седење, треба работење.

Nu l'ǎp'sešti šǎ'deri, l'ǎp'sešti luk'rari.

Сака многу одење до Битола.

Va 'multu im'nari 'pǎnǎ Bituli.

Конструкции со сум:

Не можам да дојдам, сум за одење Скопје.

Nu pot z-in, esk ti nǎ'zeri Skorja.

Благодарам, не сум за седење.

Naris'to, nu esk ti šǎ'deri.

Конструкции со имам:

Имам за гледање телевизија.

Am ti vǎ'deri tele'vizije.

Имат многу одење до Битола.

'Agi 'multǎ im'nari 'pǎnǎ Bituli.

Конструкции со засилена експресивност:

Бре трчање!

Bre, ǎmpǎ'trari!

Ама играње!

Ama žo'kari!

Конструкции со засилена експресивност со определбата **еден**:

(при обраќање)

Едно плачење што му удри!

'Unǎ plǎn'zeri ci l'ǎ 'dedi!

Што удри едно пеење, сите си си отидоа!

Ci 'dedi 'unǎ kǎn'tari, 'tuti fu'zirǎ!

гл. именка со предлогот **од**/di:

N'ǎ sǎ mur'zi di šǎ'deri.

Ми омрзна од седење.

(Ми здосади седејќи.)

Сегашност vs дијатеза

Во ароманскиот охридски говор за означување на пасивната дијатеза се користат истите конструкции: *esk* + *ӣар̄ӣӣцӣӣо̄ӣ* со придавско значење

(...*'esti pur'tat*, ...*'esti ānkup'ratā*), а и конструкциите со повратни форми од преодните глаголи (...*s-a'dusi*, ...*s-ān'kuprā*).

Најпрвин ќе ги споменам конструкциите со повратни глаголски форми, кои се јавуваат почесто и кои го означуваат пасивот како процес. Ќе наведам неколку примери за употребата на пасивните конструкции образувани со повратни глаголски форми.

Сирењето се става на полицата.

'Kašu z-'bagā pi š'tratu.

Се слуша само викање.

S-'avdi 'numā au'rari.

Лебот се сече со нож.

'Pāne sās tā'l'a ku kă'cutu.

Портата не се отвора.

'Porta nu sā zdā'fākā.

Конструкциите со формите на помошниот глагол *сум/esk + āarīuiciū* со придавско значење од преодни глаголи не побудуваат вистинско пасивно значење. Со овие конструкции не се изразува процес, туку состојба. Со други зборови можеме да кажеме дека овие конструкции не покажуваат дека субјектот подлежи на нечија акција, туку дека субјектот се наоѓа во состојба која е резултат на некоја веќе извршена акција. Така, во преден план избива резултатот, а извршителот (агенсот) е небитен, дури и кога ќе се појави на површината на текстот тој битно не го менува значењето.

Примери:

Црквата во Горна Белица е изградена во XVIII век.

Va'serkā tu Bela di Sus 'esti adā'ratā ti se'kulā XVIII.

Сирењето е ставено на полицата (од овчарот).

'Kašu 'esti bā'gat pit štrat (di kă'šaru).

Москополе е запалено од Али Паша Јанински.

Moskorole 'esti ap'resā di Ali Paša di Janina.

Треба да се спомене дека вакви конструкции најчесто се образнуваат од свршени глаголи (во македонскиот охридски), односно од глаголи кои во себе носат лексички признак за свршеност (во ароманскиот охридски). Кај конструкциите од вакви глаголи резултативноста е најизразена. Кај несвршените глаголи, до поголем израз доаѓа процесуалното значење отколку резултативното.

Пр.

Тој е носен на раце од другарите.

Nās 'esti pur'tat pi mān di 'socl'a.

Кај ваквиот тип на конструкции не е вообичаена употреба на пасивната конструкција без некаква определба.

Пр.

Црквата е градена - три години - на ритчето - од селаните.

Va'serkā 'esti adā'ratā (значи - 'црквата е изградена')

Кај ароманскиот, пак, ваквите значења можат да се согледаат само од контекст, бидејќи не постои опозицијата свршеност-несвршеност (барем не од македонски тип).

Во рамките на активната дијатеза, глаголите се генерално поделени на повратни, преодни и непреодни.

Повратните глаголи се придружувани од повратната замена *се* и не мора секогаш да покажуваат дека дејството се враќа на субјектот, на пр. *се мијам*, *се бричам* (себе си) наспрема *се смеам*, *се радувам* (Б. Конески, Ист. стр.361).

Примери:

Во Белица се спие убаво.

Tu Beala z-'dormi bună.

Ми се гледа телевизија.

N'ă să 'vedi tele'vizie.

Тука ќе ги споменеме и таканаречените заемно-повратни глаголи кај кои дејството го вршат различни субјекти еден врз друг.

Пр.

Се гледаме секој ден.

Noi nă vă'dem 'kafi 'zuă.

Детето се кара со мајка му.

Fi'çoru să n'kaça ku 'măşă.

Според Конески (Ист. стр. 363), не може во строга смисла да се зборува за заемно-повратни глаголи туку за заемно-повратно значење, бидејќи тие глаголи може да се јават и со друго значење освен со заемно-повратното.

Пр.

Од Горна Белица се гледат Охридското Езеро.

Din Bela di Sus z-'vedi 'gole.

Детето се карат ако не е мирно.

Fi'çoru să n'kaça ka să nu 'hibă bun.

Оваа претпоставка се базира на фактот дека многу често повратните глаголи (кои се со непреодно значење) имаат преодни парници (без повратната замена). Тоа доаѓа оттаму што дејството кое субјектот го врши врз самиот себе, може да го врши и врз друг (*се мие-мие некоџо*, *се чешила-чешила некоџо*, ...), односно да направи внатрешната состојба во која се наоѓа да му ја пренесе и на некој друг (*се смее-(на)смее некоџо*, *се радува-(из)радува некоџо*,....).